

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

2(103)'2018

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удоа
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак

Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк

Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Андрій Заяць (м. Львів). Діяльність лавників у містах Волині XVI – першої половини XVII ст.: чисельність, персоналії, повноваження . . . 4

Віталій Пилипець (м. Карлівка). До питання про заснування міста Карлівка Полтавської області 12

До 100-річчя проголошення Української Держави Павла Скоропадського

Володимир Потульницький (м. Київ). Діалектика ідеології та політики в українській монархічній традиції XX ст. 29

Руслан Пиріг (м. Київ). Україна і Центральні держави: прелюдія окупації 1918 року 40

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

Ігор Андрєєв (м. Київ). Історія казенного маєтку «Затишшя» Київського політехнічного інституту 47

Віталій Липинський, Микола Яцюк (м. Покровськ). Передумови та історія створення Красноармійського (Покровського) індустріального інституту 53

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Руслана Маньковська, Ірина Жилєнкова (м. Київ). Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр. 60

Михайло Делеган (м. Ужгород). Відданий музейній справі (з нагоди 35-річної професійної діяльності Василя Шеби) 76

Медичне краєзнавство:**суть та науково-дослідницький потенціал**

Ігор Робак, Вадим Ільїн (м. Харків). Харківські медики в Російсько-японській війні 1904-1905 рр.: витоки сучасного медичного волонтерства 79

Джерела та біографічні студії

Олена Ясинецька (м. Київ). Сини київської князівни Доброніги-Марії († 1087) на престолі Польщі: генеалогічний та культурний аспекти 93

Олександр Курок, Борис Грудинін (м. Глухів). Йосип Шкловський: спогади про видатну особистість 103

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків). Мішень чи випадкова жертва «Великого терору»? 121

Історія України у світлі регіональних досліджень

Єгор Сидорович (м. Херсон). До питання про переселення французької аристократії на Південь України наприкінці XVIII – початку XIX ст. 135

Володимир Панов (м. Ужгород). Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. 140

**Національна спілка краєзнавців України:
панорама сучасного життя**

Людмила Яснювська (м. Чернігів). Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Історико-культурна спадщина Чернігівщини: проблеми збереження та форми популяризації» 149

Володимир Милько (м. Київ). Науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи» 153

Наукова інформація

Тетяна Колечкіна (м. Кропивницький). Яру Славутичу – 100 років 159

Олександр Реєнт (м. Київ). Доктору історичних наук, професору Петру Васильовичу Доброву-75! 163

Огляди

Володимир Мороз (м. Львів). Монографія про історію УГКЦ на Буковині 165

Всеволод Наулко (м. Київ). Історіософія середньовіччя 168

Володимир Студінський (м. Київ). Погляд у минуле Малинщини .. 173

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (*протокол № 4
від 03 травня 2018 р.*)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (*Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.*)

Наказом МОН України
№ 1604

від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора
і кандидата наук
за спеціальностями
«Історичні науки»

Журнал включено до
бази даних Google Scholar,
Slavic Humanities Index,
Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.

Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки:
фотознімки доби Української Держави Павла Скоропадського,
які зберігаються у фондах Національного музею
історії України

© Національна спілка
краєзнавців України, 2018

© Інститут історії України
НАН України, 2018

До питання про переселення французької аристократії на Південь України наприкінці XVIII – початку XIX ст.

У статті проводиться аналіз початку активного заселення французькими дворянами території Північного Причорномор'я. Виділяються причини та наслідки переговорів А.Е. де Ришельє з урядом Російської імперії, що суттєво вплинуло на переселенський рух аристократії. Окремо автор аналізує діяльність комерції радника В. Рув'є, як приклад господарського освоєння регіону європейцями.

Ключові слова: французи, аристократія, революція, переселення, Південь України, політика.

Yegor Sydorovych

The resettlement of the aristocracy in the South of Ukraine as a fact of political changes in France in the end XVIII – the early XIX century

In the article made an analysis of the active population of the beginning of the French nobles in the South of Ukraine. Stand out the causes and consequences A.E de Richelieu with the Government of the Russian Empire, which greatly influenced the migration movement aristocracy. Separately, the author analyzes the activities of commerce adviser V. Rouvier, as an example of economic development of the European region. The second half of the XVIII century was a turning period in the history of France, which was associated with the beginning of the revolution in 1789. This fact led to the beginning of the resettlement movement royal aristocracy abroad, as a certain part of this class does not support the political changes in the country, and saw in them only the destruction of the state. A certain number of representatives of the nobility found their refuge in the Russian Empire, as the governments of other countries of Western Europe, they denied it. The nobles were forced to seek refuge in Europe. This was due to the defeat of the first anti-French coalition forces. Namely, it was forbidden to be expeditionary corps of Prince Conde in Prussia and Austria. Some of them have been invited by the Empress Catherine II, which began to attract them to the development of the sparsely populated parts of the south-western Russia.

Key words: Frenchman, aristocracy, revolution, resettlement, South Ukraine policy.

Егор Сидорович

К вопросу о переселении французской аристократии на Юг Украины в конце XVIII – начале XIX ст.

В статье осуществляется анализ начала активного заселения французскими дворянами территории Северного Причерноморья. Выделяются причины и последствия переговоров А.Э. де Ришелье с правительством Российской империи, что существенно повлияло на переселенческое движение аристократии. Отдельно автор анализирует деятельность коммерции советника В. Рувье, как пример хозяйственного освоения региона европейцами.

Ключевые слова: французы, аристократия, революция, переселение, Юг Украины, политика.

В останній чверті XVIII століття початок революції призвів до кардинальних політичних змін у Франції, що дало поштовх до початку активного переселення французької аристократії до Російської імперії. Початок даного процесу, в першу чергу, був пов'язаний з відмовою урядів європейських держав (крім, Великобританії) в наданні

притулку після розгрому Першої антифранцузької коаліції та підписаннями двох мирних договорів (Базельського в 1795 р. та Кампо-Формійського в 1797 р.)¹. В результаті, аристократи були змушені шукати притулку в Східній Імперії, уряд якої одразу ж їх почав активно залучати до господарського освоєння своїх південних територій.

¹ Бовыкин Д.Ю. Эмигрантский корпус Конде на русской службе // Россия и Франция XVIII–XX века. – М., 2006. – Вып. 7. – С. 77-86.

У дослідженні проводиться аналіз початкового етапу заселення Півдня України іноземними аристократами. Виокремлюється роль в цьому процесі герцога А.Е. де Ришельє та В. Рув'є, які проклали «шлях» для подальшої еміграції французьких дворян.

Вчені, в певній мірі, звертали увагу на цю проблематику, що простежується в дослідженнях А. Скальковського², Н. Мурзакевича³, З. Орлової⁴, О. Машкіна⁵, В. Андросова⁶, П. Черкасова⁷, Д. Бовикіна⁸. Вони, в основному, висвітлюють деякі причини та роль еміграції в господарському житті південно-західної частини Російської імперії, не аналізуючи комплексно передумови та наслідки «першого етапу» еміграції аристократії. Джерельна база статті обмежується архівними документами Державних архівів Одеської та Херсонської областей (далі – ДАОО і ДАХО), які дають змогу доповнити і конкретизують концепції вище перерахованих вчених.

Відзначимо, що правонаступники імператриці Катерини II, Павло I та Олександр I продовжили, в певній мірі, переселенську політику цариці, яка намагалася залучати іноземних емігрантів до розвитку окремих районів Російської імперії. Так, вони запрошували французьких дворян на російську службу і наділяли їх земельними наділами. Саме в цей період брали участь в освоєнні південного краю граф Муссе⁹ та князь де Полин'як, які отримали ряд земельних ділянок у Херсонській губернії. В одному з архівних документів зазначалося: «*Ордер Ольвіопольського повітового землеміра пану Губернському секретарю Анатольському... 1797 року*

вересня, хоча всьому наказу Новоросійського губернського правління даного від 20-го серпня того року, означене межею землі князя француза армана деполін'яка 12 тисяч десятин знаходяться в Ольвіопольському повіті від правої сторони річки Буг та з лівої річки Бахшайті, при урочищі Сарди...»¹⁰. Отже, вони стали одними з перших французьких аристократів, які почали освоювати Південь України, проклавши «шлях» для наступної хвилі еміграції.

Нагадаємо, що на рубежі XVIII–XIX ст. істотно змінюється політика російського уряду щодо французів. Це було пов'язано, як вже зазначалося вище, з кардинальними політичними змінами у Франції. Уряд Російської імперії, щоб «уберегти» свою державу від революційних настроїв, вводять певні заходи щодо обмеження перебування цих іноземців. Прикладом може слугувати Маніфест Павла I від 1798 року, в якому йшлося про правила отримання земельних ділянок французами на території Кримського півострова. Обов'язковою умовою було прийняття переселенцями підданства Імперії. Наступник Павла I – імператор Олександр I, в свою чергу, покращував умови перебування аристократії, що підтверджує його наказ від 1802 року. Цей документ був адресований генерал-губернатору І.І. Міхельсону та проголошував зміну механізму отримання вищезгаданими іноземцям статусу землевласників Півдня України¹¹.

У дореволюційній і радянській історіографії виділялася, в основному, єдина причина такого прихильного ставлення російського уряду до французької еміграції – спроба царської влади

² Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал МГИ. – 1850. – № 2. – С. 177–218; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. / А. Скальковский. – Ч. 2. – Одесса: Городская типография, 1838. – 349 с.

³ Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора // ЗООИД. – 1879. – Т. 11. – С. 324–377.

⁴ Орлова З.С. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду № 324 / Державний архів Херсонської області. – Херсон, 2007. – Бібліотечка архіву. – Вип.9. – 72 с.

⁵ Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К.: Інститут історії України, 2008. – 450 с.

⁶ Андросов В. Хозяйственная статистика России. – М.: Типография С. Селивановского, 1827. – 302 с.

⁷ Черкасов П.П. России и Франция в XVIII в. Итоги и перспективы исследования / П.П. Черкасов // Новая и Новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 58–74.

⁸ Бовыкин Д.Ю. Вказ. пр.

⁹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 273, арк. 1, 9.

¹⁰ Там само, спр. 336, арк. 13.

¹¹ ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типография II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 177.

відвернути увагу Пруссії та Австрії від поділу Речі Посполитої, переводячи їх увагу до проблеми з Францією. Так, дослідник О. Вайшштейн зазначав з цього приводу: «... розважливим дипломатичним ходом виявляти постійну готовність втручатися в французькі справи, Катерина простим до цього Берлін та Відень: втягнув їх в війну з Францією – було самим простим способом звільнити собі руки в Польщі, яку Катерина не проти була поглинути одна, без допомоги своїх вічних конкурентів...»¹². Таку ж позицію підтримували О. Дружиніна¹³ та П. Безобразов¹⁴. Таким чином, в історіографії довгий час домінувала думка, що російський уряд своїми діями відвертала увагу європейські держави від розподілу Речі Посполитої.

У той же час, З. Орлова, проаналізувавши фонди Державного архіву Херсонської області, надає іншу точку зору стосовно цього питання. Дослідниця надає значну роль в процесі переселення дворян герцогу Арману Еммануїлу де Ришельє (Арман Еммануїл Софі-Септіманію де Віньєро дю Плессі, граф де Шинон, 5-й герцог Ришельє). Саме з діяльністю цього француза пов'язана спроба створення великої колонії на Півдні України.

В цей період кардинальні зміни у Франції (проголошення Першої республіки, страта короля Людовика XVI, початок якобінського терору) призвели до збільшення чисельності корпусу принца Конде, за рахунок імміграції аристократії. Але після розгрому першої антифранцузької коаліції граф Прованський зі своїм військом був змушений покинути південь Німеччини. Все це призвело до початку переговорів в середині вересня майбутнього короля Людовика XVIII з рядом. В результаті, граф Прованський вирішив перейти на російську службу.

Історик Д. Бовикін так відзначив реакцію імператора Павла I на цю подію: «Викладені Павлом I в опублікованому листі умови були жорсткими, але – слід віддати належне імператору – попередніми і максимально ясними. Послання написане в досить холодному тоні, видно в ньому

і певна недовіра до принцу: пообіцявши зберегти за французькими офіцерами їх звання, імператор підстраховувати і підкреслював, що це торкнеться тільки тих, хто отримав звання до прийняття ним відповідного рішення. Однак навряд чи можна вважати, як вважає Ф. д'Агей, що «величезним сюрпризом для емігрантів виявилася організація армії відповідно до російськими порядками», а спочатку пропозицію Павла I «передбачало значну ступінь автономності». Інша справа, що імператору було приємно виступати в якості благодійника і Людовика XVIII, і військ Конде, «надаючи їм, – як писав Павло I в серпні 1797 р – в Імперії Нашої безпечного притулок і по можливості вигідне прибудованими»¹⁵.

А.Е. де Ришельє з ентузіазмом зустрів бажання принца крові, так як з'явилася змога створити «дворянську колонію» на південному заході Російської імперії. І тому граф де Шинон прибув до табору «монархічної» армії з грошовою субсидією в розмірі 60 тисяч дукатів. Герцог намагався переконати графа Прованського в доцільності заселення представниками його корпусу степів Півдня України, що в подальшому дозволило б організувати військовий похід до революційної Франції. Сам же А.Е. де Ришельє мав бажання стати губернатором цієї колонії. Але принц Конде негативно сприйняв ініціативу герцога, так як не хотів займатися трудовою діяльністю в якості землероба. Активність герцога де Ришельє в цих переговорах мала негативні наслідки: він був занесений в список емігрантів у Франції, його майно було конфісковано, а його родичі були заарештовані революційним урядом. Ще одним негативним фактом стало те, що змінився напрямок зовнішньої політики Російської імперії на початку XIX ст., що вплинуло на ставлення уряду до емігрантів. У 1801 Павло I вирішив вислати принца Конде з Росії, припинивши фінансування корпусу. В результаті, 22 січня принц Конде був змушений переїхати до Великобританії¹⁶. Отже, ідея герцога А.Е. де Ришельє залишалася нездійсненою, що було пов'язано

¹² Вайшштейн О.Л. Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789–1796 гг.). – Харьков: Государственное изд. Украины, 1924. – 130 с.

¹³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 272 с.

¹⁴ Безобразов П.В. О сношениях России с Францией – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1892. – 470 с.

¹⁵ Бовыкин Д.Ю. Вказ. праця. – С. 85.

¹⁶ Клочкова М.В. Павло і Франція // Вітчизняна війна і російське суспільство. – 1911. – Т. 1. – С. 64–73.

з небажанням «принца крові», що на його думку не личить його статусу, отримати статус землевласника. Хоча, не всі аристократи розділили участь графа Прованського, так як певна група дворян залишилася в Російській імперії.

Сам же А.Е. де Рішельє продовжував приймати активну участь у військових діях країн коаліції, а на початку XIX ст. повернувся до Росії. З 1803 року його отримав посаду градоначальника Одеси, а з 1805–1814 рр. – генерал-губернатора південного краю. І тільки в 1814 році повернувся до Франції, де став міністром закордонних справ (1815–1818 рр.) І першим міністром Людовика XVIII (1815–1818, 1820–1821 рр.).

Звернемо також увагу ще на одну яскраву особистість цього хронологічного періоду – Вільгельміна Рув'є, який був відомим землевласником та промисловцем Півдня України¹⁷. Одним з його володінь були землі острова Джаралгач, які детально описані в архівних документах: «...Казенна експедиція представила міністерству фінансів опис і... з цього видно, що комерції радник Рув'є замість наступного По височайшому велінню 26 липня 1806 року відведено 25 тисяч десятин в Косі Джаралгач і в ділянках № 94 і 95, відведено в тій косі відомій под. № 62, та з ділянками № 79,80,94,95, 96 і 106, всього зручної 3220 десятин, а замість 10 тисяч з докладу в 1807 році визначених йому Рув'є в ділянках № 96, 106, 107 і 108, всього зручної 11274 та незручної 1618 десятин...»¹⁸. Крім того цей аристократ був власником землі на острові Тендра Таврійської губернії в розмірі 2134 десятин, що відомо з рапорту губернського землеміра від 20 вересня 1819 года¹⁹. Після його смерті острів перейшов у володіння вдови Клари Рув'є (Одінет). На той час загальна площа цієї землі становила 6 тис. Десятин²⁰. Крім того аристократ запрошував фахівців для становлення виноробної галузі регіону. У доповіді міністра внутрішніх справ Росії від 21 травня 1804 року відмічено, що комерції радник був направлений в Марсель, де запросив французьких виноробів на південь сучасної України.

Історик О. Машкін, аналізуючи особистість В. Рув'є, вказує на його сприятливу роль у розвитку вівчарства краю. Дослідник так описав початок його діяльності в регіоні: «В. Рув'є оглянув степи України і погодився виїхати в Іспанію і привести високоякісних баранів. При цьому він зажадав матеріальну допомогу, корабель і захист царського уряду. Його вимоги були задоволені, і Рув'є виїхав до Іспанії. Там він зустрівши опір з боку першого міністра Короля, все ж дістав сотню баранів кращої породи, на основі якої і було закладено розплідник тонкорунного вівчарства в степах України. У 1805 був укладений спеціальний договір, який затвердив уряд. Відповідно до нього Рув'є отримав 100 тис. карбованців асигнаціями, 5 тис. десятин землі в гірській частині Криму і 25 тис. в степовій частині Північної Таврії. Крім того йому гарантувалися певні пільги. Рув'є повинен був довести поголів'я овець до 1817 року до 100 тис. і продавати баранів заводчикам не дорожче ніж по 25 рублів за голову, а овець – по 6–15 рублів. Уже в 1820 році Рув'є мав 37 тис. мериносів. За шерсть від них він отримав 12 тис. рублів»²¹.

У 1808 році його підприємство обстежив пестербурзький чиновник А. Жеребцов, який так охарактеризував завод цього емігранта: «Підприємство пана комерції радника Рув'є, в урочищі Текіе в двадцяти верстах від Сімферополя і за Перекопом в урочищі Джаралгач складається, вельми малозначає досі. При огляді моєму знайшов я в першому баранів гішпанським 6, овець тієї ж породи – 200; ягнят, від них народилися, однолітків – 400, дворічних – 15. Овець вологських 2007, від них родоводу в нинішньому році 600. Відносно догляду за вівцями справа йшла майже так само погано, як і в селянських господарствах, що слід було, очевидно, пояснити браком робочої сили у Рув'є. «А з господарських для цього споруд, – продовжував Жеребцов, – нічого, крім одного старого сараю, немає. В останньому ж 52 барана, які від гішпанським в Криму відбулися, від них ягнят 366. Вологських 7028, від яких молодих 3632; справжніх же мериносів породи не знайшов я жодного.

¹⁷ ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 39. – С. 316–317.

¹⁸ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.1, оп. 219, спр. 1, арк. 18-19.

¹⁹ ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 758., арк. 1

²⁰ ДАОО, ф.1, оп. 219, спр. 2, арк. 2,5, 11.

²¹ Машкін О.М. Вказ. праця. – С. 184.

Всі вівці пасуться в степах без найменшого розбору, і ні для заощадження оних в зимовий час, ні для відділення хворих від здорових, жодної породи від іншої ніякого закладу не зроблено»²².

У подальшому діяльність «закладу» комерції радника дещо покращилася. Згідно зі звітом губернатора, вже в 1811 році він мав 18895 овець, в тому числі: іспанських (трьох поколінь) – 8254, цигайських (перше покоління) – 4833, волоських – 5801. Крім того, у підприємця було 1509 кіз і невелика кількість волів і коней, які використовувалися в якості тяглової сили. До кінця 1812 році В.Рув'є не вистачало 1,5 тис. Овець до норми, яку йому належало мати в даному році (25 тис.). Причиною тому були і лиха, що вибухнули над південною Україною в 1812–1813 роках. Замість 30 тис. овець у нього залишилося

до кінця 1813 роки тільки 19206 овець, та й ті, за словами губернатора, перебували «... в хворобах, без хорошого нагляду і без надійного в потрібний час притулку...»²³.

Таким чином, комерції радник В. Рув'є, завдяки своїй діяльності, був не тільки власником землі, а й одним з найбільших аграріїв і промисловців всього півдня Російської імперії. Француз продовжував, поряд з графом Муссе та князем де Полін'яком, прокладати шлях для переселення відомих французьких родин (Вассалів, Пот'є, Марі), що висвітлювалося автором в попередніх дослідженнях²⁴.

Отже, дослідження даної проблематики дозволяє конкретизувати одним з аспектів історії емігрантського переселенського руху аристократії в період Французької революції і Наполеонівської імперії кінця XVIII – початку XIX ст.

References

- Androssov V. (1827). *Hozyajstvennaya statistika Rossii*. Moskva: Tipografiya S. Selivanovskago. [in Russian].
- Bezobrazov P.V. (1892). *O snosheniyax Rossii s Franciej*. Moskva: Universitetskaya tipografiya, Strastnoj bul'var. [in Russian].
- Bovykin D.Yu. (2006). E'migrantskij korpus Konde na russkoj sluzhbe. *Rossiya i Franciya XVIII–XX veka*, 7, 77–86. [in Russian].
- Vajnshtejn O.L. (1924). *Oчерки по истории французской е'миграции в е'поху великой революции (1789–1796 гг.)*. Хар'ков: Gosurstvennoe izd. Ukrainy. [in Russian].
- Druzhinina E.I. (1959) *Severnoe Prichernomor'e v 1775–1800 gg.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
- Druzhinina E.I. (1970) *Yuzhnaya Ukraina v 1800–1825 gg.* Moskva: Nauka. [in Russian].
- Klochkova M.V. (1911) Pavlo i Frantsiia. *Vitchyzniana vijna i rosij's'ke suspil'stvo*, 1, 64–73. [in Ukrainian].
- Mashkin O. M. (2008). *Inozemtsi v sotsial'no-ekonomichnomu zhytti Ukrainy kintsia XVIII – pershoj polovyny XIX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Murzakevich N. (1879). *Materialy dlya istorii gubernskago goroda Xersona*. Ordera svetlejshego knyazya Grigoriya Aleksandrovicha Potemkina-Tavricheskogo Novorossijskogo general-gubernatora. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 11, 324–377. [in Russian].
- Orlova Z.S. (2007) *Kolektsiia dokumentiv z istorii Khersonschyny: Ohliad fondu № 324*. Kherson: Derzhavnyj arkhiv Kherson's'koj oblasti. [in Ukrainian].
- Sydorovych Ye.S. (2015). Yevropejtsi v ekonomichnomu zhytti Pivdnia Ukrainy (na prykladi diial'nosti R.O. Vassala ta K.I. Pot'ie). *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 43, 140–141. [in Ukrainian].
- Sydorovych Ye.S. (2014). Zemlevladienie francuzov na yugo-zapade Rossijskoj imperii v konce XVIII – pervoj polovine XIX st. *Rossiya i Franciya XVIII-XIX veka*, 11, 16–31. [in Russian].
- Skal'kovskij A.A. (1850). Torgovaya promyshlennost' v Novorossijskom krae. *Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyx imushhestv*, 2, 177–218. [in Russian].
- Skal'kovskij A. (1838). *Xronologicheskoe obozrenie istorii Novorossijskogo kraja. 1730–1823 gg.* Odessa: Gorodskaya tipografiya. [in Russian].
- Cherkasov P.P. (1993). *Rossii i Franciya v XVIII v. Itogi i perspektivy issledovaniya*. *Novaya i Novejs'haya istoriya*, 3, 58–74. [in Russian].

²² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 243–244.

²³ Там само.

²⁴ Сидорович Е.С. Європейці в економічному житті Півдня України (на прикладі діяльності Р.О. Вассала та К.І. Пот'є) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 140–141; Сидорович Е.С. Землевладение французов на юго-западе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX ст. // Россия и Франция XVIII–XIX века – 2014. – Вып. 11. – С. 16–31.